УДК 811.2:82’091

М.М. Шәкүрова,
Л.М. Гиниятуллина

Г. СӘГЪДИНЕҢ МЕТОДИК МИРАСЫ

Статья посвящена исследованию научных трудов известного литературоведа, лингвиста, методиста начала XX столетия Габдрахмана Сагди. В своих работах ученый рассматривал вопросы классификации жанров, попытался дать подробные определения терминам, выявить темы, предмет, виды, цель литературных произведений, затрагивал проблемы литературной критики. В статье также уделяется внимание анализу лингвометодических трудов ученого.

Ключевые слова: Габдрахман Сагди, татарская литература, татарский язык, лингвометодика.

Тел һәм әдәбият белеменең беренче буын вәкилләре арасында әдәбиятчы, тәнкыйтьче, педагог, телче, методист, күпсанлы дәреслекләр, мәкаләләр авторы Габдрахман Гайнан улы Сәгъдиев күренекле урын алып тора. Ул татар әдәбияты тарихын аерым дәверләргә бүлү принципларын, әдәби агымнар һәм иҗат методларын, стиль мәсьәләләрен, татар әдипләренең иҗат мирасын һәм биографияләрен өйрәнүгә зур өлеш керткән галим. Ләкин Г. Сәгъди иҗатының төп юнәлеше булып татар әдәбияты тарихы һәм аны укыту методикасын эшләү санала. Аның шундый хезмәтләреннән «Әдәбият ысуллары», «Октябрьдән элек һәм соң татар мәктәпләрендә әдәбият» китапларын әйтеп узарга мөмкин. Әлеге мәкаләдә авторның әдәбиятка һәм телгә, методикага караган хезмәтләрен кыскача анализлау максат итеп куелды.

Г. Сәгъдинең «Әдәбият ысуллары» китабы өч өлештән тора, бу өлешләр, үз чиратында, берничә бүлеккә бүленә. Хезмәтнең беренче өлеше әдәбият теориясе буенча эшләнгән. Анда түбәндәге юнәлешләр тәкъдим ителә: әдәбиятның предметы, төрләре; хикәя, роман, аларның төркемнәре һәм аларны язу; дастан, кыйсса, әкият, мәсәл, театр рисаләләре, комедия, драма, трагедия; театрның әһәмияте. Боларның барысына да характеристика бирелә. Автор фикерләре хәзерге әдәбият белеме билгеләмәләре белән тәңгәл килә диярлек. Шул ук вакытта аермалар да юк түгел.

Беренче бүлек «Әдәбиятның мәүзугы» дип атала. «Мәүзугъ» хәзерге әдәбият белемендәге предмет, тема, проблема, сюжет терминнарын үз эченә берләштерә. Г. Сәгъди аңа түбәндәге билгеләмәне бирә: «Без, дөнья тормышында өзексез бер тәэсcерат вә тәхессесәт дулкыннары астында йөзеп йөрмәктәмез. Менә әдәбиятыбызда хасыйл булган шул фикерләр, хисләр вә хыяллардан бәхет итә. Аның мәүзугы шул» [Сәгъди, 1912, б. 4].

Әдәбиятның асылыннан чыгып, автор әдәбиятны ике өлешкә

бүлә: каләм әдәбияты һәм халык авыз иҗаты (авыз әдәбияты). Г. Сәгъди, халык әдәбияты халыкның тарихын, яшәешен күрсәтә һәм ул тарих гыйлеменең бер нигезе булып тора, дип яза.

Каләм әдәбиятын исә «мөхәррирләр, әдип вә шагыйрьләр тарафыннан язылып, китап булып басылып чыккан һәр төрле хикәя, роман вә театр мәҗмугалары (*пьесалар*) һәм башка төрле тасвирлар вә шигырьләр» дип билгели [Сәгъди, 1912, б. 5]. Каләм әдәбиятын автор жанрларга бүлә, хикәя һәм романга тукталып үтә. Аларның әхлакый әһәмиятен күрсәтә.

Ләкин Г. Сәгъди әдәбиятны сәнгать төре итеп карамый. Ул әсәрләр бары әхлак өчен генә языла, дип белдерә. Татар әдәбиятында прозаның, нигездә, әхлак турында гына булырга тиешлеген ассызыклап болай яза: «...роман вә хикәяләр фәкать тәрзиб (*пакьләү*) әхлак өчен язылырга тиешлеләр. Романчыларның язачак романнарында тәвәҗҗеһ (*караш*) иткән ноктлары ялгыз шул улмак лязим. Чөнки мәйданга китерәчәк роман вә хикәяләре, аңарда укучыларын фәсад (*бозык*) әхлакка өндәүче вә анларны зәһәрләүче булсалар, бондый роман вә хикәяләрне бозучылар җәмгыяте бәшәриянең сәгадәте өчен файда итүчеләрдән түгел, бәлки аңа агу тәкъдим кылучылардан хисап ителеп җәмгыятькә гафу улынмаячак дәрәҗәдә олуг бер җинаять иткән улачаклардыр» [Сәгъди, 1912, б. 9].

Әсәрнең бары әхлак өчен генә языла диюе Г. Сәгъдинең әлеге мәсьәләдә үзенә кадәр булган карашка иярүе. Аның бу фикере Г. Ибраһимов хезмәтләреннән нык аерыла [Ибраһимов, б. 67].

Г. Сәгъди роман һәм хикәяләрне бер типтагы әсәрләр дип билгели. XX гасыр башында язылган фәнни хезмәтләрнең барысында да аерым төгәлсезлекләр күзәтелә. Әмма бу аларның тел, әдәбият белеме өчен булган әһәмиятен һич кенә дә киметми.

Г. Сәгъди роман һәм хикәяләрне, ягъни проза әсәрләрен 5 төргә бүлә:

1) Хисси. Монда әсәрнең күп өлешен хиссият алып тора.

2) Хыялый. Әсәрнең күп урынында хыял стиле кулланыла.

3) Хөкеми. Күбрәк хөкеми һәм фәлсәфи эшләр хакында языла.

4) Фәнни. Мондый әсәр ахыры укучыларына ачык фәнни мәгълүмат бирә.

5) Мөкәммәл роман. Бу төр романнарда хиссият, хыял, фән һәм хөкемиятнең һәрберсенең үрнәге була.

Моннан тыш, Г. Сәгъди тагын бер классификация ясый. Ул романнарны тарихи һәм дәвери романнарга бүлә. «Үткән заман тормышындан алынып язылсалар *тарихи*, мөхәррирнең үзенең заманындагы тормыштан алынып язылган булсалар, *дәвери* роман исемен алалар» [Сәгъди, 1912, б. 116].

Автор хикәя һәм роман арасындагы аермаларга да тукталып үтә. Бу аермаларны ул, иң элек, әсәрнең темасына, сюжетына һәм күләменә карап билгели. Повесть белән хикәяне Г. Сәгъди бер итеп карый. Повесть дигән төшенчәне бөтенләй кулланмый.

Хезмәттә тагын бер чәчмә әсәр төре булган дастан телгә алына. Автор дастанны поэмага нигезли. Бу хәзерге караштан аерылып тора. Белгәнебезчә, хәзер поэма белән дастан ике төрле жанр булып исәпләнәләр.

Халык әдәбияты да автор тарафыннан, шулай ук жанрларга бүленә. Кыйссага бирелгән билгеләмәдән чыгып, кыйсса хәзерге хикәят төшенчәсенә туры килә дип әйтергә мөмкин. Хәзерге мәсәлне Г. Сәгъди хиссалык дип атый. Ул үзе дә «хиссалыкның» русчага тәрҗемәсен «басня» дип бирә, ә мәсәлне ул «сказка» дип атый. Әдип тарафыннан тагын бер жанр төре билгеләнә. Ул – «сонгый кыйсса» һәм «сонгый әкият»ләр. Язучы, мөхәррир тарафыннан эшкәртелгән кыйсса яки әкият шулай атала. Моңа мисал итеп ул Г. Рәшиднең «Сак-Сок» кыйсасын китерә. Фантастик әсәрләрне исә Г. Сәгъди «уйдырма» дип атый. Бу төр әсәрләргә мисал итеп ул Г. Тукайның «Чын белән ялган»ын, «Шүрәле»сен һәм «Япон хикәясе»н китерә.

Халык авыз иҗаты өстендә эшләгәннән соң, Г. Сәгъди драма әсәрләрен анализлый. Пьесаларны ул берничә төргә бүлә: комедия, драма, трагедия. Бүленешне автор әсәрнең функциясенә һәм геройларына карап ясый. Боларга бирелгән билгеләмәләр бүгенге әдәбият белемендәге билгеләмәләргә якын торалар.

«Әдәбият ысуллары» хезмәтендә Г. Сәгъди әдәби әсәргә тәнкыйть мәсьәләсен дә кузгата. Автор тәнкыйтьне әдәбиятка кертеп карый. Ул тәнкыйтьченең әсәр язучыдан һәрьяклап өстен булырга тиешлеген бәян итә. Бу Г. Ибраһимовта да шулай. Шушы ук кисемдә «план» һәм аның әһәмияте турында телгә алына. Авторның «план»га биргән билгеләмәсеннән чыгып, бу төшенчәнең композиция төшенчәсенә туры килүен әйтергә мөмкин.

Габдрахман Сәгъди «Әдәбият ысуллары» китабының өченче кисемендә әдәбиятның үзенчәлекләре, закончалыклары турында сүз алып бара. Шул рәвешле, Г. Сәгъдинең «Әдәбият ысуллары» китабы, Г. Ибраһимовның «Әдәбият кануннары», Г. Батталның «Нәзарияте әдәбият» хезмәтләре белән янәшә, әдәбият белеме фәненең беренче үрнәкләреннән саналырга хаклы. Ул әдәбият теориясе мәсьәләләренә караган зур фәнни эшнең бер өлеше – эпик әсәрләр теориясен үзәккә куйган китап. Башка төр әсәрләргә караган эзләнүләре соңрак дөнья күргән «Мохтәсар кавагыйде әдәбият», «Гыйләвә» кебек китапларда чагылыш таба.

«Әдәбият ысуллары» әдәбият теориясенә милли әдәбият үзенчәлекләрен исәпкә алып якын килгән хезмәт. Әдәбият белеме фәне 100 ел эчендә шактый алга китсә дә, XX йөз башында ук әлеге мәсьәләләрне күтәргән хезмәтләрдән бүген дә кирәкле белешмәләрне табарга була. Мәсәлән, терминология, әдәби әсәрнең тел-стиль үзенчәлекләре, әдәбиятның асылы хакында аларда үзенчәлекле язылган.

Г. Сәгъдинең «Октябрьдән элек һәм соң татар мәктәпләрендә әдәбият» дигән хезмәте әдәбият укыту методикасы тарихына

багышланган. Хезмәтнең беренче бүлегендә Октябрь инкыйлабына кадәр мәктәпләрдә әдәбият укыту турында сүз алып барыла.

Автор татар теле һәм әдәбиятын укыту мәсьәләләренә игътибар артуның сәбәбен турыдантуры 1905 ел инкыйлабы белән бәйли, аның тарихын шуннан башлый. Г. Сәгъди уйлавынча, татар телен үстерү һәм шул өлкәдә эшләүчеләргә юл ачыла. «Бөтен халык революциясе дип тәкъбир ителгән бу революция XIX йөзнең соңгы яртысында Каюм Насыйрилар белән башланган, Гаспринскийлар, Рәшид Ибраһимовлар, Ризалар, Ф. Кәримиләр юлбашчылыгы, Гыйни байлар командасы астында кыздырылып, киңәйтелеп килгән зур тарихи бер хәрәкәткә соңгы җиңү юлын ачты. Татарның патшалык золымы астында буылып торган гомуми, иҗтимагый-мәдәни хәрәкәте бердән ерылып, шаулап агып китте. Нәтиҗәсендә, ул вакытта һәрнәрсәдән элек бөтен татар халкы өчен чарасыз кирәк һәм файдалы байтак кына уртак уңышлар казанылды», – дип яза ул [Сәгъди, 1927, б. 1].

К. Насыйри кебек шәхесләрне телгә алса да, Г. Сәгъди алар эшчәнлеген татар теле һәм әдәбияты укыту белән бәйләп карамый, 1905 елга кадәр тупланган тәҗрибәне телгә дә алмый. Бу яктан Г. Сәгъдинең карашлары Г. Ибраһимов, Ф. Әмирхан, Җ. Вәлиди һәм башка бик күп мәгърифәтчеләрнең карашларыннан нык аерылып тора. Бу, бәлки, хезмәтнең Октябрь инкыйлабыннан соң, 1927 елны язылуы белән аңлатыладыр.

Г. Сәгъди фикеренчә, бу вакытта «Җәдиди мәктәпләрнең» саны арта. Ләкин татар теле һәм әдәбиятын уку йортларына кертү, укытуны үзгәртү бик акрынлык белән баруы хакында ул болай ди: «Беренче революция күп гасырлар буенча татар мәктәпләрендә уку теле булып йөргән гарәп, фарсы телләрен татарның үз теле белән алыштыру хәрәкәтен тизләтә. Бу, иң элек, башлангыч («ибтидаи») мәктәпләрдә генә эшләнелә. «Рөшди» дип аталып йөртелгән мәктәпләр яисә сыйныфларда исә (хәзерге 2 нче баскычның 5, 6, 7 нче елларына туры килә) татар теле зәгыйфь, бәлки әле ул анда кермәгән дип әйтерлек дәрәҗәдә була» [Сәгъди, 1927, б. 2]. Бу сүзләрдә дә төгәлсезлек бар. К. Биккуловның «Кыйраәт китабы» (1910) ибтидаянең 1–2 сыйныфлары өчен, «Кыйраәт вә зыйраәт» (1911) 3–4 нче сыйныфларга, С. Рахманколыйның «Монтазан кыйраәт китабы» (1912) ибтидаянең соңгы һәм рөшдиянең беренче сыйныфларына атап эшләнә, Н. Думавиның «Безнең мәктәп» китабы (1911–1917) әлифбадан алып урта сыйныфларга кадәр төзелгән томнардан тора. 1911–1917 елларда әдәбият теориясе, тарихы буенча басылып чыккан китаплар да шунда ук югары сыйныфларда дәреслек буларак кулланылышка керә (Җ. Вәлиди, Г. Сәгъди, Г. Баттал, Г. Ибраһимов һ.б.ның хезмәтләре). 1917 елга кадәр «рөшдия», хәтта «галия» баскычы өчен дә дәреслек-хрестоматияләр басылып чыга, димәк, алар буенча дәресләр алып барыла дигән сүз.

Әдип фикеренчә, татар мәктәпләрендә татар әдәбияты укыта башлауны таләп итеп яңгыраган беренче тарихи аваз 1908 елда «Әлислах» газетасында басылган «Мәктәпләрдә әдәбият дәресләре» исеме астындагы баш мәкалә була. Бу мәкалә Ф. Әмирханныкы. Ул әдипнең 4 томлыгына да кертелгән [Әмирхан, б. 77–79].

Габдрахман Сәгъди, мәктәпләрдә татар әдәбиятын укыта башлауның беренче гамәли тәҗрибәләре 1910–1911 елларда гына күренә башлый, дип белдерә. Моның сәбәпләрен дә атап китә. Югарыда әйтеп үтелгән хезмәтенең алдагы бүлеген Г. Сәгъди «Әдәбият һәм методика кулланмалары» дип атый. Монда мәктәпләр өчен әдәбият белеме өлкәсендәге әдәбият теориясе һәм тарихыннан, әдәбият хрестоматияләреннән әһәмиятлерәк булган хезмәтләр атап үтелә. Боларга түбәндәгеләрне кертә: «Кавагыйде әдәбият» һәм аңа «Гыйләвә», «Әдәбият ысуллары», «Әдәбият мөгаллиме» (Г. Сәгъди); «Нәзарияте әдәбият» (Г. Баттал); «Әдәбият кануннары», «Татар шагыйрьләре» (Г. Ибраһимов); «Әдәбият юллары» (Гата Исхакый); «Татар әдәбиятының барышы» (Җ. Вәлиди – әдәбият тарихыннан); «Әлислах» газетасы, «Шура», «Аң» журналларында Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, Г. Сәгъди, Җ. Вәлиди, Н. Гасрый, Г. Рәхим һәм башкаларның төрле мәкаләләре; хрестоматияләрдән «Мәктәптә милли әдәбият дәресләре» (Г. Тукай), «Яңа әдәбият» (Г. Ибраһимов). Күренгәнчә, боларны санавы белән үк Г. Сәгъди үзенең беренче бүлектә язган фикерләренә каршы килә.

Алга таба автор февраль һәм октябрь инкыйлаблары арасында татар теле һәм әдәбиятына карата булган мөнәсәбәтне тасвирлый. Мәктәпләрдә татар теле һәм әдәбияты укыту мәсьәләсе күтәрелә, курслар оеша, корылтайлар җыела башлый. Боларда программа, мәктәп дәреслекләре карала. Казанда Бөтен Россия укытучыларының икенче корылтае уздырыла. Ләкин анда укыту методларына кагылмыйлар, чөнки укытучылар ул мәсьәләне күтәреп чыгарлык дәрәҗәдә әзерлекле дә булмыйлар [Сәгъди, 1927, б. 5]. Авторның фикеренчә, бу зур сикереш 1917 ел инкыйлабы белән өзелеп кала. Вакытлы хөкүмәт 1917 елның августында бөтен башлангыч мәктәпләрне мәгариф белән җитәкчелек органына тапшыра. Күпсанлы корылтайлар, курслар җыела, ләкин алар нәтиҗә бирмиләр.

Г. Сәгъди китапның беренче өлешендә менә шушылар хакында сүз йөртә, XX нче йөз башына татар әдәбиятының торышын түбәндәгечә бәяли:

– укыту бер эзгә салына;

– түбән сыйныф укучылары өчен әхлакый-эстетик принциптан чыгып төзелгән уку китаплары, хрестоматияләр чыгарыла; иҗади фикерне алга сөргән программалар дөнья күрә;

– югары сыйныфлар өчен әдәбият теориясен, әдәбият тарихын фәнни өйрәтеп язылган китаплар басыла;

– әдәбият укытуның теоретик мәсьәләләренә багышланган фәнни хезмәтләр языла башлый;

– уку-укыту мәсьәләләрен, аерым алганда әдәбият укыту, киң җәмгыятьчелекне дә, татар зыялыларын да борчый торган актуаль мәсьәләләр алга сөрелә;

– «Мәктәп», «Ак юл» (Казанда), «Мөгаллим» (Оренбургта) журналлары чыга.

Г. Сәгъдинең «Октябрьдән элек һәм соң татар мәктәпләрендә әдәбият» китабын, кайбер төгәлсезлекләр булуга карамастан, уңышлы хезмәт дип атарга кирәк. Ул безгә 1905–1917 еллар һәм аннан соңгы 10 ел эчендә татар теле, әдәбияты һәм методика үсешен күзалларга ярдәм итә.

Г. Сәгъди «Яңа һәм җиңел тәртиптә телебезнең сарыфы» дигән дәреслеген татар телен укыту методикасына багышлый. Хезмәтен автор дүрт-биш ел сынаганнан соң гына бастырып чагара. Сүз башында Г. Сәгъди «балаларны ничек, ни рәвешле укытканда, телебезнең сарыфын һәм нәхүен үзләштереп була?» дигән сорау куя һәм «кагыйдәләрне балаларның үзләреннән таптырырга яки табуга якынлаштырырга» кирәклекне ассызыклый [Сәгъди, 1913, б. 3]. Бу эвристик ысулны (кагыйдәне ятлатасы түгел, киресенчә, укучының үзеннән эзләтеп таптырасы) Ф.И. Буслаев, К.Д. Ушинскийлар тәкъдим иткән булган.

Г. Сәгъди әлеге дәреслек елән эшләргә өйрәтү өчен, ике дәреснең тулы үрнәген бирә. Галим дәреслекнең 6–8 нче битләрендә зат алмашлыкларын аңлата, дәрес барышын сорау-җавап формасында (ул әңгәмә ысулын да яратып куллана) алып бара:

Мин. Син. Ул

– Ягез, менә шул сүзләрдән нәрсә аңлыйсыз?

– Боларның – мин дигәненнән без һәркайсыбыз үзебезне аңлыйбыз. Мин дип әйтсәк, һәрберебез үзебезне әйткән булабыз.

– «Син» дигәннән нәрсә ачасыз?

– Бусыннан үзебездән башка бер кешенең безгә эндәшеп әйткәнен ачыклыйбыз.

– Ул дигәннән ни аңлыйсыз?

– Ансыннан чит кешене аңлыйбыз. Менә мин, мәгълүм әфәнде, сезнең белән сөйләшкәндә янымда утырган бер иптәшемне әйтергә теләсәм, «ул» дип әйтәмен.

– Шулай. Бик дөрес әйтәсең. Ләкин ул чит кеше түгел, янындагы кеше ич!

– Нигә чит кеше булмасын? Мин сезнең белән сөйләшәм. Ә ул сезнең белән миннән башка кеше ич! Әлбәттә, сезнең белән миңа, сөйләшкән вакытыбызда, чит кеше булып тора ул.

– Ярый,өчесен дә дөрес аңладыгыз. Инде сез шуны уйлап карагыз: «мин» дип әйтмәсәгез, аның урынына сезгә ничек әйтергә кирәк булыр иде?.. [Сәгъди, 1915, б. 6–8].

Г. Сәгъди «Яңа һәм җиңел тәртиптә телебезнең сарыфы» дигән дәреслегендә сүз төркемнәре турында мәгълүмат бирә, фигыльләрне аеруча (барлык-юклык фигыльләрен, фигыльләрнең төрләрен, дәрәҗәләрен, бабларын (юнәлешләрен), ярдәмче фигыльләр һ.б.ны) җентекләп эшли. «Исем»гә түбәндәге билгеләмә бирә:

Улы. Каләм. Язу. Куану. Дәфтәр.

Кеше һәм әйбер атамаларын яки бер эш һәм бер хәлнең исемен «исем» дип атый.

1-сынау: *түбәндәге бәеттә исемнәр бармы? Шуларны аерып языгыз.*

Шаулый ***диңгез***
Җил *өрәдер,*
Җилкәнен *киргән* ***караб.***
Төн вә көндез
Ул йөзәдер:
Юл *бара ят* ***ил*** *карап*
(Дәрдемәнд).

Г. Ибраһимовның да «исем» сүз төркемен өйрәткәндә, Дәрдемәндкә мөрәҗәгать итүен күргән идек. Дәрдемәнд шигырьләренең шул дәрәҗәдә популяр булуына, укучы тарафыннан җылы кабул ителүенә тагын бер кат ышанасың. Алга таба М.Х. Корбангалиев, Р.С. Газизов, Х. Бәдигый, М. Фазлуллин һ.б.ның дәреслекләрендә дә Дәрдемәнд шигырьләреннән өзекләр еш очрый. Китап укучыларга аңлаешлы, гади телдә язылган.

Г. Сәгъди «Үз телебезчә мөкәммәл сарыф-нәхү» дигән дәреслегенең кереш сүзендә «Һәр мөгаллим галим була алса да, һәрбер галим мөгаллим вә педагог була алмыйдыр» дип искәртеп, дәреслек төзүнең гаять дәрәҗәдә катлаулы эш икәнлеген, зур тәҗрибә соравын әйтеп уза [Сәгъди, 1915, б. 4]. Әлеге дәреслек IV–V сыйныфларны күздә тотып төзелгән. Ләкин тел гыйлеменең морфология, сүз төзелеше, синтаксис һәм пунктуация өлеше бераз катлаулырак, һәрхәлдә, укучыларның яшь үзенчәлекләренә туры килеп бетми. Инде дәреслекнең эчтәлегенә күз салыйк.

Бу дәреслек өч бүлектән, 36 дәрес үрнәгеннән гыйбарәт. Беренче бүлек 8 дәресне үз эченә алган: кереш дәрес, мәгънә, җөмлә һәм аның баш кисәкләре белән таныштыру, исем һәм аның берлек, күплек төрләре, фигыль, фигыльнең юклык төре, аергычлар, кидләр (сүзләрне яки җөмләләрне бер-берсе белән бәйләү; үзләреннән элек, я соң килә торган сүзләрнең мәгънәләрен тутыру-көчәйтү һәм киңәйтү өчен тагылып йөри торган сүзләр) белән таныштыру. 8 нче дәресне, материал күп булу сәбәпле, автор дүрткә бүлеп, 4 дәрес итеп үткәрергә тәкъдим итә [Сәгъди, 1915, б. 3].

Икенче бүлек 9 нчы дәрес белән 13 нче дәрес араларын колачлый: тагылмалар, юлдаш (парлы) сүзләр, эндәшләр, оеш җөмләләр (җөмлә кисәкләренең берәрсе бердән артык булган очрак), хөкем (хәбәр) һәм яшерен ияле җөмләләр, ким җөмләләр, күчерелгән җөмләләр (туры сөйләмгә туры килә) белән таныштыру. Язма күнегүләрдән «сорауларга тулы җавап бирү, җөмләләр төзү» кебек күнегүләр күбрәк кулланылса, сөйләм күнегүләреннән, беренче чиратта, «бирелгән сүзләр белән җөмләләр төзү яки җөмләләрне дәвам итү» күздә тотыла. Автор укучыларның бәйләнешле сөйләмнәрен үстерү эшендә беренче баскыч итеп балаларның ирекле сөйләүләрен атый. Ул укучыларда бәйләнешле сөйләм күнекмәләре тудыруда ярдәм итәрлек түбәндәге эш төрләрен тәкъдим итә: текст белән эшләү, күңелдән ятлау, хикәяләү һ.б.

Дәреслекнең иң зур бүлеген өченче бүлек тәшкил итә (14 нче дәрестән алып 36 нчы дәрескә кадәр): тәмамлыкларның төрләре, боерыклар (боерык фигыль) һәм боерык җөмләләр, фигыльләр һәм аларның төрләре, шарт фигыль һәм шарт җөмләләр, хәл һәм вакыт җөмләләр, сыйфатлар, аергычларның төрләре һ.б. Биредә Г. Сәгъди морфология белән синтаксисның бик тыгыз үрелеп баруын күз уңында тота.

Өч бүлекне аерып чыгаруның махсус күрсәткече юк. Өчесендә дә сүз төркемнәре, кушымчалар, җөмлә кисәкләре һәм җөмләләр, аларның төрләре, тыныш билгеләре, һәркайсына мисаллар китерү, дәлилләү үзәккә куелган.

Гадәттә автор дәресне яңа төшенчә бирү, аны шәрехләү белән башлап җибәрә, кагыйдәләрне формалаштыра, мисалларны үзебезнең җирлектән ала. Г. Сәгъдинең үз мисалларыннан тыш, җыр, мәкаләләр, әдәби әсәрләрдән (Дәрдемәнд, Г. Тукай, Ф. Кәрими, Р. Фәхретдин, Ф. Әмирхан, М. Гафури, З. Бәшири, Ш. Камал, Н. Думави, Ш. Шәриф, Укмаси һ.б.ның хезмәтләреннән) бик күп үрнәкләр китерелгән. Шунысы сөенечле: ул аерым җөмләләр белән генә чикләнеп калмый, текстлар белән дә эшли, тел күренешләрен татар әдәбиятыннан алынган мисаллар белән ныгыта, тел үзенчәлекләренә игътибарны юнәлтә. Әдәбият белгече Д.Ф. Заһидуллина «Әдәбият кануннары һәм заман» хезмәтендә «беренче сарыф-нәхү китаплары татар әдәби-нәзари фикеренә сәнгатьлелек, образлылык, язучы стиле кебек төшенчәләр алып килә, язу кагыйдәләрен билгеләү омтылышы ясый, әдәби сүз-сөйләм үзенчәлекләренә игътибар итә» дип, Г. Сәгъдинең әлеге дәреслегенә дә ишарә ясый [Заһидуллина, б. 72].

Дәреслектә шулай ук мөһим искәрмәләр (1-игътибар, 2-игътибар һ.б.) дә урын алган. Аларның күбесе, нигездә, тыныш билгеләре белән бәйле. Өй эшләре (вазифалар) дәрес үрнәкләренең иң җаваплы этабы булып тора. Алар уйланылган, укучыны иҗади эшләргә, эзләнергә өйрәтә торган итеп төзелгән. Өй эшләренең күләме түбәндәгечә: теге яки бу кагыйдәгә караган 10 ар, 20 шәр, хәтта 50 шәр мисал туплап алып киләсе. (Хәзерге көндәгечә – 3–4 мисал гына түгел!)

Автор үткән материалга кат-кат әйләнеп кайта. Мәсәлән, 14 нче дәрестәге бирем 2 нче һәм 6 нчы дәресләргә барып тоташа: *2 нче һәм 6 нчы дәресләрдәге мисалларда (шигырьләрдә) нинди исемнәр бар? Шуларның һәр төрен үзен бер рәткә тезеп язып китерегез* [Сәгъди, 1915, б. 30]. Укучылар Н. Думави, Г. Тукай һәм Дәрдемәнд шигырьләре ярдәмендә җөмләнең баш кисәкләрен, фигыль сүз төркемен өйрәнсәләр, җөмләләрнең төрләрен дә алар аша үзләштерәләр, тагын үткән теманы искә төшерәләр. Шул рәвешле автор дәреслек төзүдә темаара бәйләнешне дә саклый, кулланыла торган дәвамчанлык, күчемлелек принципларын да игътибар үзәгендә тота [Шәкүрова, б. 38].

Автор синтаксис һәм морфологияне бер яссылыкта карый.

Мәсәлән, Г. Сәгъди 16 нчы дәрестә төшем тәмамлыгы (туры тәмамлык) турында мәгълүмат биргәндә, башта кушымталарны (кушымчаларны) тикшерә. Мисалларда бирелгән фигыльләр аша сорау куеп (мәсәлән:, *тоям* (*нәрсәне?*), *ишеттем* (*нәрсәне?*) һ.б.), «төшем тәмамлыгының ахырына кушыла торган «-ны» кушымчасы кайсы бердә әйтелми дә калу» очрагын ассызыклап үтә: *Китап укыдым. Сыер саудым. Базардан күлмәклек алдым. Өй бураттым. Ат җиктем. Хат яздым.* Ләкин -ны кушымчасын «кеше исемнәреннән һәм исемлекләрдән (зат алмашлыклары күздә тотылган), шулай ук эти, әни, абзый, апай, җизни, абыстай кеби сүзләрдән төшереп калдырырга ярамый, *Мин сине күрмәдем. Ул мине белми. Әнине, абзыйны, җизнине, абыстайны алып бардым».* Алга таба Г. Сәгъди төшем килешенең кушымчасыз очрагы турында тулы һәм төгәл аңлатма бирә. Моннан тыш, дәреслектә бик кызыклы бер материал бар: тыныш билгеләре. XX гасыр башларында ук, ягъни татар телендә тыныш билгеләрен куюга багышланган хезмәтләр чыга башлаган бер дәвердә, Г. Сәгъди 10 төрле тыныш билгесен тикшерә, аларны кулланып, мисаллар белән нигыта һәм кагыйдә рәвешенә китерә. Ул пунктуацияне синтаксик һәм интонацион принципларга салып аңлата. Мәсәлән, 3 нче дәрестә җөмләнең баш кисәкләре – ия һәм хөкем турында мәгълүмат биргәндә, «...ияләр күп булып килсәләр, ул җөмләдә һәрбер иянең арасы кире өтер дип аталган ошбу (‘) билге белән бирелә», – ди автор. Шул ук вакытта искәрмә рәвешендә *(1-игътибар)* «Бер үк хөкем мәгънәгә куәт бирә, аның тәэсирен арттыру өчен тәкрар әйтелгәндә дә (кабатланганда) аралары кире өтер белән аерылыр: *Сызла, сызла, сызла күңелем, сызла бер туктамыйча; Сызла айлар, сызла еллар, сызла төн йокламыйча* (С. Рәмиев)» [Сәгъди, 1915, б. 12].

10 нчы дәрестә укучыларга эндәшләр турында мәгълүмат биргәндә, «алар янында кире өтер һәм “эндәшү билгесе галәмәте” дип аталган ошбу “!” галәмәт куелыр» дип, мисаллар нигезендә шәрехли.

11 нче дәрестә оеш җөмләләр янында – кире өтерләр, күчерелгән җөмләләрдә – ике нокта, кечкенә куш җәяләр (« »), 19, 20 нче дәресләрдә шарт һәм вакыт җөмләләрдә – кире өтер, 28 нче дәрестә сорау галәмәте (?) һ.б. тыныш билгеләренең куелу очракларына бәйнә-бәйнә туктала. Гомумән алганда, 36 нчы дәрес тыныш билгеләренә генә багышланган. Бу дәрестә галим 10 төрле тыныш билгесен тикшерә: нокта (.), кире өтер (‘), ноктады өтер (;), ике нокта (:), күпнокта (...), сорау билгесе (?) һәм эндәшү билгесе (!), алар янында кулланылган катнаш билгеләр («?!», «?...», «!...»); зур җәяләр [(...)], кечкенә җәяләр яки куш өтерләр („ “), сызык (–). Әлеге дәрес материалыннан чыгып, XX гасыр башларында нәкъ менә Г. Сәгъди тыныш билгеләренең төзек бер системасын булдырырга омтылган дигән фикергә киләсең. Кагыйдәләр

шәрехләнеп, билгеле бер калыпка салынган. Галим, иң элек, тыныш билгеләрен куюның әһәмиятен, бурычларын билгели, аларга түбәндәге таләпләрне куя:

1) аңлатырга уйланган мәгънә укучыларга ачык, җиңел аңлашылсын вә җиңел укырга ярдәм итсен;

2) кайсы урында күп, кайсы урында азрак туктарга тиеш яки кайсы тапкырда тавышка куәт бирергә дә, кайсы урында аны йомшартырга кирәк, менә шул ачык күренеп торсын;

3) укучының тавышы укыган чакта нинди агышлар белән агарга һәм үзгәрә барырга кирәклеге беленсен [Сәгъди, 1915, б. 76].

Мисал итеп нокта куелу очрагын карап китик. «Нокта кайчан куела?» дигән сорауга Г. Сәгъди түбәндәгечә аңлатма бирә:

«1. Нокта (.). Нокта үз алдына төгәл мәгънәле һәм башкаларына бәйләнмәгән һәр җөмләдән соң куела. Исем яки мисаллар ахырында, яисә алар урынына языла торган ялгыз хәрефләрдән соң һәм язылырга уйланган нәрсәнең башына куела торган сүзләрдән, ягъни ахырдан шул билге куела» (36 нчы дәрес). Чынлап та, без хәзер дә, нигездә, шушы кагыйдәләргә таянып, нокта куябыз. Болар гына да түгел, нокта хикәяләү интонациясе белән әйтелгән җөмлә ахырында һәм кыскартылмалардан тыш, нәрсә булса да саналып киткәндә, алларында сан яки хәреф җәясез кулланыла икән, саннан соң да, кабатлаулар, тиңдәш кисәкләр, аныклагычлар, өстәлмәләр, ымлыклар, аваз ияртемнәре, раслау һәм инкарь итүче сүзләр янында, туры сөйләм һәм эчке сөйләмдә, пьеса текстларында, персонаж исемнәре, ремаркалар янында, астөшермәләрдә һ.б. урыннарда куела.

Г. Сәгъди, сорау һәм ендәшү билгеләренең вазифаларын аңлату белән генә чикләнмичә, аларның бергә килү очракларына да зур әһәмият бирә.

«1. Бик артык ис китеп, тәмам аптырап һәм гайрәт белән соралса яки көлү, чәнчү, үч алу һәм хурлау тарикынча бирелсә, ул чагында сорау илә бергә ендәшү билгесен дә куялар. Яки ендәшү билгесе куймыйча, аның урынына сорау билгесеннән соң күпнокта язалар (“?!”, “?...”).

2. Бик артык дулкынланып, артык якын күреп яисә берәрсеннән өмет итеп вә чарасызлык белән ендәшелсә, ендәш билгесеннән соң да күпнокта куялар (!...)» [Сәгъди, 1915, б. 79].

Күренә ки, җөмлә ахырында сорау һәм өндәү билгеләреннән соң куелган күпнокталар (гадәттә бу тыныш билгеләреннән соң күпноктаның ике ноктасы гына куела) интонациягә, эчке халәтне белдерү үзенчәлегенә бәйле.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, Г. Сәгъдинең «Үз телебезчә мөкәммәл сарыф-нәхү» дәреслеге үз вакытында укытучыны телнең бөтен мөмкинлекләрен күзаллап, грамматик конструкцияләрдән файдаланырга, әдәбият белән бәйләп алып барырга өйрәтә. Тыныш билгеләрен билгеле бер тәртипкә китереп, укучыларда пунктуацион грамоталылык тәрбияли. Дәреслектә морфологияне синтаксик яссылыкта карау, кагыйдәләрне системага салу хәзерге тел методикаларында кул-

ланыла торган бүлекара бәйләнеш принцибының башлангычы булып тора.

Г. Сәгъди октябрь инкыйлабыннан соң да укытуын дәвам итә һәм китаплар яза («Фәне тәрбия дәресләре» (Педагогика дәресләре), «Фәне тәрбия вә тәгълим» һ.б.). Ул укытуга юнәлеш бирү, тел һәм имля мәсьәләләрен хәл итү максатыннан оештырылган конференция, корылтайлар эшенә дә катнаша [Гыйләҗева, б. 21].

Гомумән алганда, Габдрахман Гайнан улы Сәгъдинең татар теле дәреслекләре бик уйлап төзелгән: текстлар белән эшләү, сүзлек эше, грамматик материалны үзләштерү, сәнгатьле уку, грамоталы итеп язу күнекмәләрен булдыру, иҗади характердагы күнегүләр. Аның хезмәтләрендә урын алган принциплар, ысуллар һәм кулланылган алымнар, тел материаллары хәзерге тел, әдәбият укыту методикасында бүген дә әһәмиятле роль уйныйлар.

Әдәбият

Әмирхан Ф. Мәктәпләрдә әдәбият дәресләре // Әмирхан Ф. Әсәрләр. 4 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. IV т. Б. 77–79.

Гиниятуллина Л.М. Аналитические придаточные предложения в грамматике «Татар нәхүе» («Синтаксис татарского языка») Г. Ибрагимова // Молодой ученый. 2012. № 7. С. 144–146.

Гыйләҗева Ч.М. Габдрахман Сәгъди. Казан: ТФАнең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты, 2006.

Заһидуллина Д.Ф. Әдәбият кануннары һәм заман: Татар әдәбият нәзариясенең барлыкка килүе һәм үсеш баскычлары. Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. 271 б.

Ибраһимов Г. Әдәбият мәсьәләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1960.

Сәгъди. Г. Әдәбият ысуллары. Оренбург: Вакыт, 1912.

Сәгъди Г. Октябрьдән элек һәм соң татар мәктәбләрендә әдәбият. Казан: Тат. МХК басмасы, 1927.

Сәгъди Г. Үз телебезчә мөкәммәл сарыф-нәхү: ирләр һәм кызлар мәктәбенең ибтидаи соңгы, рөшди беренче сыйныф шәкертләре өчен дәреслек. Казан: Умидъ, 1915.

Сәгъди Г. Яңа һәм җиңел тәртиптә телебезнең сарыфы: ибтидаи мәктәпләрнең соңгы, рөшди мәктәпләрнең 1 нче сыйныф шәкертләре өчен дәрес китабы. Казан: Өмет, 1913.

Шәкүрова М.М. Татар телен укыту методикасының фәнни мирасы (XVIII гасыр ахыры – XX гасыр). Казан: Ихлас, 2012. 144 б.

Шәкүрова Мөслимә Мәгъсүм кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының милли мәгариф бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре;

Гиниятуллина Лилия Миңнулла кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының милли мәгариф бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре